

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК (477) 658.1148

Віктор Докашенко

доктор історичних наук, професор Горлівського інституту іноземних мов Державного вищого навчального закладу «Донбаський державний педагогічний університет»

v.m.dokashenko@ukr.net

ORCID: 0000-0003-2769-7197

ПРОФСПІЛКИ ТА НАДУРОЧНІ РОБОТИ В ПОЛІТИЧНОМУ КОНТЕКСТІ «ВІДЛИГИ»

Висувається припущення, що виникнення причин надурочних робіт в умовах панівної власності держави здійснювалося в двох протилежних напрямках. Перший виявлявся в жорсткій необхідності виконання держплану, що обумовлювало постійне зростання його ваги. Другий, який первісно був покликаний цьому завадити, насправді лише імітував протидію. Цей стан, за твердженням дослідника, виник тому, що в основу обох тенденцій була закладена непорушна для держави політична складова. У статті стверджується, що на кінцевому етапі «відлиги» влада в особі профспілок вийшла не лише на усвідомлення, а й на визнання особливостей цих течій, що, відповідно, вимагало ліквідації політичного складника. Втім його усунення з процесу виробництва знаходилося поза межами реальних можливостей владників, що консервувало ситуацію та вело до подальшого поширення кількості надурочних робіт.

Ключові слова: «відлига», державна власність, надурочні роботи, охорона праці, робочий час, трудове законодавство.

Постановка проблеми. Робочий час – важлива складова процесу виробництва. «Конвенція про регламент робочого часу в торгівлі та установах» від 10 червня 1930 р. Міжнародної організації праці (МОП) вперше його трактує як «період, упродовж якого працівники знаходяться в розпорядженні наймача» [7]. По суті, його ефективне використання обумовлює й ефективність усього виробництва. Тому контроль за використанням часу роботи набуває особливої ваги як для власника засобів виробництва, так і для самих виробників. Згідно зі ст. 101 Кодексу Закону про працю Української РСР, час початку і закінчення роботи встановлювався правилами внутрішнього розпорядку. Виходити за його межі, за виключенням деяких екстраординарних винятків, адміністрація не мала права. Нагляд за точним виконанням нею норм охорони праці, включаючи й усталену тривалість робочого дня, пунктом «в» ст. 158 Кодексу покладался на професійні спілки.

Втім, розглядати профспілковий контроль лише з точки зору необґрунтованого збільшення або, навпаки, зменшення робочого дня роботодавцем – це значить максимально спростити сутність проблеми. З нашої точки зору, такий підхід априорі не можна визнати прийнятним, оскільки він приховує системні хиби ладу радянського господарювання та акцентує увагу дослідника виключно на особистісній характеристиці того чи іншого керівника або його ділових якостях. Останнє ж по своїй суті є лише вторинними чинниками процесу виробництва. Значно доцільніше, на нашу думку, розглядати проблему у двофокусному вимірі. Перший – це внутрішня організація процесу виробництва, яка включає безперебійне та своєчасне постачання на робочі місця та на всі ланки виробництва деталей, комплектуючих частин, сировини тощо. До неї входить також забезпечення їх необхідними інструментами та енергетичними ресурсами. Профспілки охоплювали цю сферу через мережу своїх статутних повноважень господарського гатунку. Друга – є зворотною стороною першої. В діючій на той час схемі правовідносин вона вступала в дію лише в тому випадку, коли через певні обставини безперервність організаційного процесу виробництва порушувалася і виникала необхідність боротьби з її наслідками у вигляді понаднормових годин праці та роботи

працівників у вихідні та святкові дні. Захисна ж функція профспілок могла вмикатися хіба що в цьому випадку.

Такий підхід до дослідження проблеми дозволяє значно глибше осягнути її політичний аспект, основу якого складала державна форма власності на засоби виробництва. Позаяк держава, як політична інституція, володіла засобами виробництва, то все те, що хоч якось з ним пов'язувалося, автоматично набувало політичних ознак. Однаковою мірою це стосується будь-якого етапу радянської моделі тоталітаризму, та особливої ваги набуло в час «відлиги». Її очільники, що стали біля керма завдяки тривіальному перевороту, змушені були вступити в майже неприховане політичне протиборство з прихильниками класичного сталінізму. Досвід політичної боротьби підказував їм необхідність якомога повнішого та рішучішого викриття недоліків у роботі своїх попередників. Їх треба було робити відомими широкому робітничому загалу, щедро роздаючи обіцянки їх вирішення. На цьому вибудовувалася вся політична стратегія М.С. Хрущова, включаючи й розвінчання культу особи Сталіна. На цій політичній обставині наголошував і останній очільник СРСР, М.С. Горбачов, який у своїх спогадах з цього приводу писав:

«Виступивши з першим «розвінчанням» культу, він [Хрущов. –В.Д.] тим самим відразу ж блокував своїх найближчих конкурентів і суперників...» [2, с. 94].

Метою цієї статті є виокремлення з подальшим узагальненням політичної складової проблеми надурочних робіт та контролю профспілок за їх використанням, а також визначення місця та ролі цієї громадської організації у зміцненні політичного становища нової влади. Для реалізації мети пропонується на основі чинного на той час законодавства з'ясувати умови проведення надурочних робіт, а на основі наукової літератури того часу виокремити складові втрат робочого часу, встановивши причинно-наслідковий зв'язок між згаяним працівниками часом та зростанням кількості надурочних годин.

Якщо **предметом** нашого дослідження виступає політичний бік профспілкового контролю за використанням надурочних робіт, то його **об'єктом** є контроль за виконанням трудового законодавства, що включає увесь спектр діяльності професійних спілок, починаючи від її опіки за працевлаштуванням трудівника й закінчуючи його звільненням та від контролю адміністрації за правильним веденням його трудової книжки, до суворого дотримання нею графіків відпусток і аж до виплати пенсійного забезпечення.

Незважаючи на беззаперечну наукову перспективу проблеми, її **історіографію** навряд чи можна визнати аж занадто багатою. Враховуючи багатопшаровість самої проблеми, видається можливим з певними заувагами розділити її на три групи. Це: 1) праці, що створюють загальноісторичний фон періоду «відлиги»; 2) ті, в яких висвітлюється історія наймасовішої громадської організації та, власне, 3) ті, в яких безпосередньо деталізується сам предмет дослідження. Ретельний аналіз наукової спадщини дозволяє стверджувати про достатньо вичерпний доробок лише першої історіографічної групи. В українській історіографії вона найбільше представлена працями В.М. Даниленка, Н.О. Лаас та ін. Друга група наукових досліджень комплексними працями вже багато років суттєво не поповнюється, тому тут, як і раніше, чільне місце посідають дослідження В.Ф. Цвиха та О.Л. Тупиці. Третя група репрезентується рядом окремих статей правничого напрямку [5]. Втім, ми схильні звернути увагу також на фундаментальну працю Л.Я. Гінцбурга *«Регулирование рабочего времени в СССР»* (1965 р.). Її цінність для дослідження полягає в тому, що вона подає проблему в часовому поясі «відлиги» й, таким чином, містить тлумачення тогочасного офіційного концепту робочого часу. З цієї точки зору вона має для нас не стільки історіографічне, скільки джерельне значення [1].

Втім, якщо ідея К. Маркса про *«нормальний робочий час»* [8, с.274] у цього автора, як і в законодавстві того часу, виступали ключовою думкою, яка сповна використовувалася й нами для підготовки статті про запровадження в СРСР семигодинного робочого дня [4], то в нинішній постановці проблеми вона відходить на другий план. Тут увага дослідника концентрується на іншому – на проблемі результатів використання робочого часу, який безпосередньо пов'язаний із проблемою ефективності організації виробництва. В умовах планової економіки невиконання державних планів, оголошених законом, ставило під загрозу всю подальшу кар'єру керівників усіх без винятку ланок виробництва. Тому ця обставина штовхала їх на пошук чинників, здатних компенсувати заподіяні збитки. Найбільш простим і, очевидно, найдоступнішим з-поміж них було застосування надурочних робіт.

Однак їх використання суворо регламентувалося *Кодексом законів про працю*. Зокрема, його ст. 104 допускала використання надурочних робіт лише в чотирьох випадках: при роботах, необхідних для оборони та запобігання громадського лиха; для усунення випадкових або несподіваних обставин, що порушували правильне використання водопостачання, освітлення,

каналізації, транспорту, поштово-телефонного та телеграфного зв'язку; для закінчення робіт, які не могли бути завершені в нормальний робочий час з об'єктивних причин; для тимчасових робіт із ремонту та відбудови механізмів або споруд в разі, коли їх розлад викликає припинення робіт для значної кількості працюючих. Крім того, дозвіл супроводжувався рядом обмежень, таких як недопущення до них осіб, які не досягли 18-річного віку (ст. 105), вони загалом не могли перевищувати 120 годин на одну особу (ст.106), а також використовуватися з метою компенсування спізнень робітників та службовців (ст. 107). І це вже не говорячи про те, що кожна така робота мала фіксуватися в розрахунковій книжці трудівника та в особливій книзі надурочних робіт, із зазначенням часу початку та закінчення роботи (ст.108). З 1958 р. з'являється ще одна суттєва пересторога, яка безпосередньо стосується теми нашого дослідження. Йдеться про отримане профспілками право надавати адміністрації згоду на використання надурочних робіт [6, с. 36-37], про що йтиметься далі.

Категоричність перелічених умов створює враження безумовної захищеності робітництва від можливих зловживань адміністрації, що загалом знаходить, хоч і зі значними застереженнями, своє підтвердження. Разом із тим, не можна не визнати й того, що Кодекс законів про працю водночас спрямовувався й на захист політичних інтересів держави, економічні засади якої ґрунтувалися на державній формі власності та таких її похідних, як командно-адміністративна система управління та планова економіка, що мала яскраво виражений мобілізаційний характер. Цілком зрозуміло, що значне використання надурочних робіт дезавувало б ці засадничі умови функціонування радянської державності та навіть взагалі ставило б під сумнів доцільність їх подальшого використання. З точки зору інтересів влади цього не можна було допустити за будь-яку ціну.

Можливо й усвідомлюючи наявність причинно-наслідкового зв'язку між ритмічною роботою підприємств і дотриманням законодавства про працю, у звітній доповіді ЦК на XX з'їзду КПРС новий партійний очільник наголошував на необхідності дотримання ритмічної роботи всіх підприємств і водночас вимагав від партійців «невпинно покращувати організацію праці та виробництва, ліквідувати втрати матеріальних засобів і робочого часу» [16, с. 53-54]. І хоч конкретних цифр, які б свідчили про реальний стан справ, доповідач не наводив, його стурбованість не була безпідставною (інакше навіщо було її демонструвати з високої трибуни партійного з'їзду). Тут варто поспівчувати партійному секретареві, який, з одного боку, не міг назвати дійсних масштабів втрат робочого часу, бо це відразу виявило б низький рівень використання засобів виробництва, які знаходилися у фактичній власності держави. Питання ж державної власності, зрозуміло, у той час було питанням великої політики, яке наряд чи варто було ворушити або хоча б піддавати сумніву її доцільність у час становлення нової влади. З іншого боку, подальше замовчування нею реальних втрат робочого часу загрожувало невиконанням соціальної програми, яка була поставлена в основу політичної стратегії Хрущова і, за великим рахунком, теж була не менш важливим інструментом великої політики.

Отже, витрати, пов'язані з неефективним використанням робочого часу, набули значної політичної ваги. Оскільки політичний бік питання для теми нашого дослідження має пріоритетне значення, спробуємо визначити хоча б приблизні масштаби цього марнування. Профспілкова, так само як і державна, статистика часів «відлиги» до широкого загалу доводити їх не поспішала. Втім, вони мали важливу для нинішніх дослідників особливість, яка все ж таки дозволяє пролити трохи світла на проблему. Справа в тому, що вона не розкривала негативних явищ процесу за час правління діючого очільника, але була достатньо відвертою в цьому відношенні в часи оруди його наступників. У нашому випадку хрущовська статистика не фіксувала жодних ознак негативу середини 50-х – середини 60-х рр., у тому числі й у царині бездарного розтринькування часу роботи. Зате статистичні матеріали його послідовників стосовно хрущовської доби були значно відвертішими.

Так, у ювілейному щорічнику «Народное хозяйство СССР за 70 лет», виданому аж через 23 роки після відставки творця «відлиги», чи не вперше за радянську добу вміщено цікаву таблицю «Втрати робочого часу і плинність робітників у промисловості» (в аналогічному збірнику до 60-річчя СРСР такі узагальнення відсутні). Вона охоплює період з 1960 р. по 1986 р. Причина її появи загалом зрозуміла та не вимагає додаткових пояснень. За вихідну точку аналізу в ній взято 1960 р. Починаючи з цього року й наводиться динаміка втрати днів робочого часу в розрахунку на одного робітника. Так ось, у 1960 р. вони склали 3,93 дні на рік. В тому числі через прогули – 0,35 дня; цілодобові (такий час, коли робітник, що вийшов на роботу упродовж всього робочого дня (зміни) не працював ні на своїй основній роботі, ні на іншій дільниці) і внутрішньозмінні простой (частина робочого дня (зміни), протягом якого робітник зовсім не працював ні на своїй основній роботі, ні на іншій) [1, с. 230] набрали 1,1 дня; неявки з дозволу адміністрації – 2,48 днів.

Подальше вивчення питання в спеціальній літературі 60-х рр. засвідчило, що понад 15% втрат робочого часу не були крайньою межею. Деякі фахівці сходилися на думці, що лише внутрішньозмінні простой, наприклад, у будівництві сягали в 1960 р. в середньому 15-20% від загальних втрат, а внутрішньозмінні простой машин, на їхню думку, були більшими в півтора, а то й два рази від згаяного працівниками часу. Якщо наведені цифри комусь можуть видатися не такими вже й переконливими, то переведення даних статзбірника в масштаб годин здатне розвіяти сумніви будь-якого оптиміста. Після введення в 1956 р. семигодинного робочого дня (в різних галузях перехід зайняв 3-4 роки) та скорочення передвихідних та передсвяткових днів на 2 години річна кількість годин роботи в цьому році скоротилася на 17% і склала 1963 години. В такому випадку річні внутрішньозмінні простой в них склали від 294,45 до 392, 6 годин. А простой машин та механізмів, відповідно, – 588,5 годин.

В технічній літературі того часу точилася досить жвава полеміка з приводу скорочення названих втрат. В її рамках робочий час, зазвичай, ділився на дві частини – необхідні (нормовані) витрати, які за розрахунками займали 82,2%, і втрати (ненормовані витрати) – 17,8%. До останніх, які фактично визнавалися за норму, включалися так звані зайві роботи, організаційні та випадкові простой, а також порушення трудової дисципліни. Звертає на себе також увагу структура необхідних витрат, в яких робота з виконання завдання займає лише 57,2% робочого часу, а весь інший займали непередбачувана робота (14,3%), технологічні перерви (2,4%), відпочинок (8,3%). Чи можна такі втрати робочого часу віднести до розряду значних? Безперечно! Той же автор зазначає, що зменшення їх хоча б наполовину дозволило б підвищити продуктивність праці в будівництві на 9-11% [22, с. 44, 46].

Вивчаючи складові згаяного часу виробничої діяльності більшість економістів того часу сходяться на думці, що провідну роль у формуванні його ненормованих витратах відігравали так звані «організаційні та випадкові простой». Враховуючи ідеологічну заангажованість авторів тієї пори, не станемо вступати з ними в дискусію стосовно правомірності термінології. Виходячи з пріоритету державної форми власності та планової системи господарювання навряд чи простой можна було називати якимось інакше, аніж «випадкові». Втім, як би їх не назвали, важливішою є природа їх появи. Сучасні економісти бачать її в тому, що панівна система господарювання не давала можливості повною мірою розкритися «мезоекономіці» (тут система міжгалузевих зв'язків підприємств та організацій), що виявлялася у взаємних поставках підприємств один одному. Іншими словами, питання стояло так: в якій якості, в якому обсязі та з якою ритмічністю продукція поставлялася тому чи іншому підприємству. Надзвичайно важливий, з нашої точки зору, показник. Від нього, власне, залежали якість продукції, її кількість та ритмічність здійснення поставки уже власної продукції на інші підприємства.

В СРСР панування державної форми власності та супутніх їй атрибутів у вигляді планового характеру економіки та командно-адміністративної системи управління значною мірою блокували та викривляли мезоекономічні зв'язки. Як наслідок, зазначає автор підручника «Економічна теорія», в епоху СРСР спостерігалася суттєва різниця в обсягах поставок продукції по декадах кожного місяця. Ситуація приблизно була наступною: в перша декада вироблялося – 15%, у другу – 20%, у третю – 65% [27, с. 371, 373].

Зрозуміло, що за третю декаду за всього бажання вони не могли виконати 65% плану. Ця обставина й змушувала адміністрацію вдаватися до надурочних робіт, хід яких потім завзято «контролюватиме» профспілковий комітет. Ці абсолютно умоглядні, на перший погляд викладки, повністю підтверджуються практикою повсякденності майже в усіх галузях виробництва республіки. Про це безапеляційно стверджують результати численних перевірок, здійснених бригадами Укрпрофради безпосередньо на місцях. Наприклад, у довідці, підписаній працівниками вищого профспілкового органу в січні 1961 р., зазначалося: «На заводі імені О.Я. Пархоменка внаслідок неритмічної роботи на початку місяця, коли робітники простоювали, у кінці місяця проводилися «штурми». За 9 місяців 1960 р. на заводі було відпрацьовано 65 тисяч надурочних робіт, тоді як дозвіл було надано лише на 3 тис. Надурочні роботи виконувалися навіть у день перевірки. Подібний стан справ має місце також на заводі Жовтневої революції, автотракторних деталей та інших» [24, арк. 34].

Не виключаємо, що 65 000 відпрацьованих понад норму годин лише на одному підприємстві всієї катастрофічності ситуації в масштабах УРСР, можливо, й не показують. Однак прості арифметичні дії з цією цифрою здатні справити зовсім інше враження. Спробуємо спочатку визначити кількість працівників, які відпрацювали ці години. Тут будемо виходити з максимально дозволеної законом кількості надурочних годин в розрахунку на одного працівника. Це – 120 годин. Отже, $65000:120 = 541,6$. Саме така кількість робітників виконувала надурочні роботи впродовж

9 місяців цього року. Якщо отриманий результат розділити на величину середньостатистичного робочого дня (7 год.), то отримаємо майже 77,4 робочих днів на кожного працівника. Наступна цифра, що здатна вразити уяву, виникає від переведення 65 000 годин в робочі роки (умовність назви, на нашу думку, сповна компенсується результатом підрахунків). Це – 10,6 років (за основу підрахунків взято 1960 рік, у якому нараховувалося 256 робочих днів). Таким чином, лише на одному підприємстві Луганської області фонд робочих днів за 10,6 років було використано впродовж 9 неповних місяців позазмінної роботи, а також працею у вихідні та святкові дні. На ці цифри далі можна «нанизувати» багато виробничих показників, здатних шокувати уяву своєю масштабністю. Це і сума перевитрати фонду заробітної плати, і, відповідно, зростання собівартості як власної продукції, так і продукції суміжників, врешті збільшення кінцевої вартості продукту. Звичайно, ще більш вражаючими були б факти витрат часу понад норму, скажімо, в масштабі республіки, однак тогочасна статистика з відомих причин їх не надає. Такі цифри здатні біли б дискредитували б систему господарювання СРСР, чого, з точки зору владних інтересів, допустити було не можна.

Отже, якщо виходити з того, що надурочні роботи виконувалися перманентно та в таких великих обсягах, то їх слід розглядати не лише як важливий інструмент виконання державних планів, а й як засіб маскувannya структурних недоліків, притаманних системі господарювання. Остання, як відомо, ґрунтувалася на державній формі власності, що апріорі включало її в політичну сферу. Виконання ж державних планів перебувало в політичній площині від самих витоків радянської влади. Названі обставини переміщували надурочні роботи із суто вимушеного, локального і, звичайно, короткотермінового виробничого заходу в сферу великої політики. Іншими словами: надурочні роботи стали складовою державної політики. Хоча визнати їх такими офіційно через комплекс тих же політичних обставин не було щонайменшої можливості. Тому й не спроста контроль за їх використанням ще у вересні 1933 р. було покладено на залежні від влади і партії профспілки. Інспекції праці організовувалися за галузевим принципом при всіх центральних комітетах спілок і при їх місцевих органах. За ними зберігалось право накладання штрафів за порушення законодавства про працю [13].

Це ще довоєнне рішення логічно вписалося в контекст хрущовської «відлиги», яка хоча й вибудовувалася на зовнішньопоказовому запереченні сталінізму, але кардинально підвалин тоталітаризму не змінювала. Культ вождя в ній плавно замінювався культом партії, яка за партійною програмою повинна була відтворювати інтереси широких верств. Зрозуміло, що у зв'язку з цією тактичною корекцією зростала і роль «привідного паса». Тому постанова грудневого (1957 р.) Пленуму ЦК КПРС «Про роботу професійних спілок» на загальному тлі хрущовських змін виглядає далеко не випадковою. По суті, вона стала програмою подальшого розвою професійних спілок майже на ціле десятиріччя. В аспекті поставленої нами проблеми, від них, зокрема, вимагалось «...повною мірою використовувати надані їм права по здійсненню державного нагляду за дотриманням трудового законодавства...» [14, с. 221].

Але чи не заперечує ця вимога нашого попереднього судження про надурочні роботи як компонент державної політики, що окреслював тенденцію їх фактичного визнання та переміщенням у стан державної політики? Вважаємо, що ні. Будь-які заперечення тут відсутні. Стверджуючи це, ми виходимо з того, що по відношенню до надурочних робіт одночасно діяло дві групи різнопланових чинників, які були похідними від державної форми власності. Перша – була наслідком її негативних впливів на процес виробництва. Вона їх не лише генерувала, а й утримувала на певному рівні. Друга, умовно назвемо їх факторами економіки здорового глузду, навпаки, мала протидіяти їм, хоча, по суті, теж була породженням тієї ж форми власності. При цьому принагідно зазначимо, що обидва привнесення мали яскраво виражений політичний характер. У першій групі чинників політична складова вміщалася в коротке гасло «План понад усе». Тобто, інформація про виконання плану була для товаровиробника важливішою за результати його виконання. Оскільки останній не був власником виготовленого продукту, він не міг відчутти на собі результати власної праці.

У другій – політичний бік теж перевершував практичний, бо головним для виробника було зовсім не наявність, наприклад, простоїв, які суттєво зменшували розмір виробітку. Знову ж таки, оскільки товаровиробник був відчужений від виробленого продукту, для нього значно важливішим було не виявлення самих чинників, які гальмують виробництво, а позначення «боротьби» з ними. Не забуваємо того, що повне знищення надурочних робіт, як чинника виконання державних планів, унеможливило б і їх практичну реалізацію. Причому безпосередньому товаровиробникові вони, якоюсь мірою, навіть були вигідні, бо згодом трансформувалися в надурочні роботи, що оплачувалися за значно вищим тарифом.

Таким чином, державна форма власності обидві групи чинників, здатних вплинути на характер надурочних робіт, доповнила вагомим політичним компонентом, який і обумовив їх

політизацію. Нова Програма КППС, прийнята XXII з'їздом, її позиції зміцнила ще більше. Дійсно, після того, як побудова комуністичного суспільства стала *«безпосереднім завданням радянського народу»*, а *«міцною економічною основою»* як і раніше залишалася соціалістична власність на засоби виробництва, при цьому планова соціалістична економіка за своєю природою визнавалася *«економікою піднесення успіху та процвітання»* [21, с. 125, 89, 115], важко було навіть припустити, що з проблеми порушень трудового законодавства в царині надурочних робіт шлейф політичної доцільності взагалі колись зніметься. На наш погляд, він не лише не розвіявся, а навпаки законсервувався безперервним потоком політичних гасел і штампів, які підтверджували *«поступальний розвиток»*, а насправді заперечували змогу об'єктивної оцінки дійсного стану речей. Ну, хіба можна було в цих умовах визнати хоча б той же обсяг використаних надурочних годин результатом системних економічних прорахунків, як того вимагав реальний стан речей? Питання скоріше риторичне.

Зазначене вимагає аналізу можливостей впливу на цей процес з боку професійних спілок. Тому далі зосередимося на структурі профспілкового контролю за використанням робочого часу. Його механізм, згідно зі Статутом, забезпечувався багатоступінчастою профспілковою вертикаллю. Її вищий орган заслуховував звіти нижчих, приймаючи відповідні постанови. Останні були обов'язковими для виконання всіма ланками, що знаходилися на нижчих щаблях ієрархії. Як правило, процес значно активізувався після попереднього прийняття якоїсь партійної ухвали. Тоді партійна вказівка прокочувалася всіма структурними ланками аж до первинних профорганізацій і профгруп. По суті, завданням ВЦРПС було тримати руку на пульсі партійних вказівок і вчасно передавати їх у вже інтерпретованому вигляді своїм низовим ланкам у вигляді постанов президії чи рішень профспілкового пленуму. Це стосувалося абсолютно всіх профспілкових компетенцій, включаючи й проблему, що тут розглядається.

Компетенції республіканських і обласних рад профспілок з питань використання робочого часу, яким би дивним нам це не здавалося, але в усіх повоєнних статутах чомусь були відсутні. Щоправда до Статуту, затвердженого XII з'їздом (березень 1959 р.), було вміщено досить обтічне: *«здійснюють керівництво всією діяльністю профспілкових організацій на території республіки, краю, області...»* [26, с. 28]. З великою часткою вірогідності можемо припустити, що ця узагальнююча сентенція мала на увазі також і право контролю за виконанням надурочних робіт. Втім, до Статуту зразка 1963 р. вона вже чомусь не увійшла. Погодьмося, дивна ситуація. Ті ж самі ради, які в *«Положенні про республіканські, крайові та обласні ради профспілок»* ще в 1957 р. Президією ВЦРПС визнавалися *«правомочними органами, що здійснюють керівництво всією (виділено нами. – В.Д.) діяльністю профспілкових організацій республіки, краю, області»* [18, с. 1], в статуті, який є основоположним документом цієї громадської організації, контроль за дотриманням законодавства про працю в переліку їх повноважень відсутній.

І це при тому, що обласні ради мали стати *«правою рукою»* обласних комітетів партії в своєму впливі на суспільство та контролі за ним. Їм, зокрема, все більше й більше передавалося повноважень галузевих профспілок, про що ми вже писали раніше [3]. А в 1957 р. технічні інспекції, що підпорядковувалися центральним комітетам галузевих спілок, як і страхові лікарі профспілкових організацій, були передані у відання облпрофрад [12]. Якщо врахувати, що останні після цього замкнули на собі увесь контроль за станом техніки безпеки й аварійності з різними ступенями тяжкості, а також отримали змогу через довірених лікарів корелювати стан професійної захворюваності, то не важко дійти висновку про ступінь довіри до цих відносно нових органів профспілкової бюрократії з боку партії влади. В такому випадку причина відсутності в переліку їх повноважень навіть самої згадки про право контролю за дотриманням трудового законодавства, в тому числі і в частині надурочних робіт, стає ще більш загадковою. Обласні та республіканська ради по факту мали право контролю за дотриманням законодавства про працю, але в Статуті організації воно не фіксувалося. Звичайно, на цей рахунок ми маємо декілька власних версій пояснень: від найбільш простих, на кшталт *«забули включити»* – до мало не конспірологічних – *«глибоко продумана наперед тактика взаємодії із суспільством»*. Втім, всі вони потребують додаткового вивчення і, звичайно ж, додаткової аргументації.

Найбільше навантаження в аспекті охорони праці за Статутом мали нести первинні профспілкові організації, хоча всі їх повоєнні редакції й містили абсолютно однакову і стислу сентенцію: ФЗМК *«контролює додержання трудового законодавства»* [26, с. 38]. Вона була внесена через кому з контролем за дотриманням правил і норм промислової санітарії, техніки безпеки та участі в розв'язанні трудових спорів. Незважаючи на досить скромний у цьому відношенні зміст статутних повноважень, фабричні, заводські та місцеві комітети мали для цього досить широкі можливості, передусім, громадського впливу на процес скорочення надурочних

робіт. Ще в ході підготовки до грудневого (1957 р.) Пленуму ЦК і передбачаючи наперед нову парадигму розвитку спілок, ВЦСПС прийняв постанову «Про комісії...», в якому спробував вивести їх діяльність з тіні формалізації. В документі наголошувалося, що вони виступають «Важливою формою залучення членів профспілок до активної участі в профспілковій роботі...», «здійснюють плідний вплив на всі сторони діяльності профспілкової організації» [9, с. 1].

Контроль за використанням робочого часу входив до числа повноважень комісії з охорони праці. Її основним завданням, на нашу думку, було створення видимості контролю за цим процесом, аніж здійснення фактичного контролю. Вище нами вже наводився приклад, коли надурочні роботи проводилися навіть в присутності бригади Укрпрофради, що здійснювала перевірку. Тому годі було сподіватися, що рядові заводчани могли хоч якось вплинути на скорочення надурочних годин. А оскільки надурочні роботи проводилися з метою виконання плану, який було поставлено під загрозу зриву через ряд об'єктивних для них обставин, то робітникам, що входили до складу комісій, навіть не вигідно було домагатися зменшення їх кількості. Невиконання плану загрожувало скороченням зарплати і премій. Отже, політична установка масовості контролю за дотриманням законодавства про працю входила в непримиримі суперечність з реаліями життя.

У зв'язку з цим вже не мав принципового значення той факт, що в самому Положенні про комісію з охорони праці, прийнятому в 1951 р. і яке залишалося чинним аж до 1962 р., був детально розписаний зміст її роботи в царині контролю за дотриманням законодавства про працю. Під контроль комісії, зокрема, підпадав робочий час, надання вихідних від роботи днів, відпустки, праця жінок і підлітків, а також перевірка законності використання надурочних робіт. За необхідності комісія могла б дуже швидко припинити будь-які порушення з боку адміністрації, адже вона мала право залучати актив і створювати з нього необхідну кількість груп, очолюваних членами комісії [17, с. 11, 13]. Інша річ, що ці групи дуже швидко виявили б істинну причину надурочних робіт, що автоматично ставило під сумнів доцільність існування всієї системи радянського господарювання, заснованого на державній формі власності. Була серйозна загроза того, що групи контролю за правомірністю призначення надурочних робіт дуже швидко могли перетворитися у викривачів її системних пороків. Отож, діяльність комісії з охорони праці треба було організувати в такий спосіб, щоб вони максимально демонстрували зусилля, але давали мінімальні результати. Іншими словами: до суспільства спрямовувався посил негативного ставлення до надурочних робіт, але, при цьому, замовчувався той факт, що без їх використання унеможлиблювалося виконання державних планів.

Дійшовши цього висновку, ми свідомо відмовилися від ідеї аналізу їх конкретної діяльності з детальним підрахунком кількісного складу та тисячами годин «зеконормленого» часу, якими вщент заповнені документи Укрпрофради. У своїй переважній більшості вони були плодом фантазій осіб, покликаних маскувати дуалістичний характер боротьби з наднормовими годинами. В їх бюрократичному лексиконі для цього було відшукано навіть спеціальну величину, якою вимірювалася кількість людей, що працювали за межами змін, а також у вихідні та святкові дні. В документації їх називали «заборгованими на роботі», тобто це та кількість осіб, що була використана на роботі понад норму. Для з'ясування реального стану справ нами була проаналізована документація перевірок на предмет використання надурочних робіт за перший квартал 1961 р. вугільних трестів Сталінської області: «Будьоніввугілля», «Горлівськвугілля», «Червоногвардійськвугілля» та «Чистяковантрацит». На шахтах Горлівки за цей час було допущено 1260 понадурочних годин, до речі, з них лише 390 з дозволу шахткому. На шахті 4-5 було «заборговано» 2871 особу, а добуте вугілля ніде не було враховане. Це не означає, що на шахті діяла корупційна схема і вугілля якось реалізували стороннім особам. У той час такі комбінації виконати було практично неможливо. Все було набагато простіше. Це дійсно була схема, але яка допомагала «обходити» трудове законодавство в частині надурочних робіт. Видобуток, здійснений за рахунок надпланових годин, не фіксувався, а включався до плану робіт наступних змін. Звертає на себе увагу те, що відповідальність за надурочні роботи взяли на себе директор шахти, парторг і голова шахтного комітету. До речі, за протиправні дії директор буде згодом оштрафований на 50 рублів [23, арк. 33]. Не сумніваємося, що заробітна плата та премія за виконання держплану з лихвою компенсувала цю, з дозволу сказати, втрату і йому, і всьому колективу.

Абсолютно критичною була ситуація зі станом надурочних робіт у сільському господарстві, особливо в колгоспах, що значною мірою пояснюється не лише рівнем організації виробництва, а і його специфікою. Документи відділу охорони праці Укрпрофради рясніють щорічними випадками жертв, що стали наслідками надурочних робіт. Наприклад, 6 вересня 1958 р. в колгоспі «Батьківщина» Васильківського району Запорізької області стався нещасний випадок із смертельним наслідком з 16-річним працівником Г., який працював на оранці причіплювачем. Можливо, великого галасу з цього й не стали б, якби не з'ясувалося, що трагедія сталася о третій

годині ночі на двадцятій годині безперервної роботи. Від перевтоми хлопець просто впав на поле й заснув, де й був задавлений трактором [20, арк. 6]. Зауважимо, що використання на надурочних роботах осіб до 18 років категорично заборонялося.

Аналіз цих та їм подібних документів свідчить, що за своєю вагомістю для влади понаднормовий робочий час поступався інтересам виконання державних планів. Крім того, скажімо, на вугільних підприємствах Донбасу склалися такі умови, за яких їх керівництву, як і самим шахтарям, було вигідніше піти на відверте нехтування трудовим законодавством, аніж допустити зрив планових завдань. Їх невиконання на дільниці окремої шахти могло спричинити великі неприємності не лише на виробничій вертикалі: шахта – трест – комбінат – раднаргосп, але й у партійній та профспілковій конфігураціях. Очевидно, саме з цієї причини названі структури попри всі допустимі норми і, звичайно, виходячи за межі власних повноважень, часто втручалися у виробничий процес, домагаючись їх реалізації за будь-яку ціну. Наведемо яскравий тому приклад. У довідці, складеній інспектором Сталінської облпрофради у квітні 1961 р., зокрема, констатовалося: *«Порушення режиму роботи шахт є наслідком того, що в окремих випадках були дозволи вищих організацій як-то обком партії, раднаргосп, комбінат «Сталінвугілля»... [25, арк. 38].*

Зрозуміло, що *«окремі випадки»*, на які між іншим звернув увагу укладач, варто розцінювати не інакше як спосіб уникнути небезпечних для власної кар'єри звинувачень на кшталт *«безпідставності узагальнень»*. Зрозуміло також і те, що жодна з названих організацій не мала права видавати такі розпорядження. Їх міг дати лише директор підприємства, та й то зі згоди шахткому (1958 р.). Звернімо також увагу на те, що подібними *«вказівками»* партійні та господарські органи нівелювали значення професійних спілок, на які самі ж спиралися. На цій обставині абсолютно справедливо вказувалося в постанові ВЦРПС *«Про факти порушень положення про права ФЗМК»* (1960 р.). Серед найбільш серйозних порушень прав ФЗМК з боку адміністрації в ній називається й встановлення надурочних робіт без узгодження з комітетом профспілок [15, с. 644].

Втім, ця *«боротьба»* за план мала й інший бік – нестримне зростання надурочних робіт, яке аж ніяк не узгоджувалося з ідеологічними установками партії влади про розбудову матеріально-технічної бази комунізму. Замість їх очікуваного скорочення – отримали суттєве зростання. Думається, що саме цими міркуваннями керувалися Рада Міністрів СРСР та ВЦРПС, приймаючи в січні 1962 р. спільну постанову *«Про заходи з подальшого покращення охорони праці на підприємствах і будовах»*. У ній вимагалось від усіх профспілкових структур не лише посилити контроль *«за точним і неухильним дотриманням трудового законодавства»*, що звучало в тих умовах достатньо банально, а й, що дуже важливо, *«добиватися виконання заходів з подальшої механізації і автоматизації трудовітких робіт, впровадження нової техніки...»* [10]. Це означає, що на верхніх щаблях державної влади усвідомлювали залежність надурочних робіт від технічного стану підприємств, що вимагає окремого вивчення і розглядається нами як одна з можливих тем подальшого дослідження проблеми.

Реакція ВЦРПС на спільну постанову не була миттєвою, але в жовтні того ж року вищий профспілковий орган приймає цього разу вже власну постанову *«Про заходи з наведення порядку у використанні надурочних робіт на підприємствах і будовах»*. Під критичні зауваження її констатуючої частини не потрапило жодне з підприємств Української РСР, але ті порушення закону, що в ній наводилися, повною мірою відносяться й до них. Це і порушення максимально допустимих норм надурочних робіт на одного робітника, і їх приховування від інспекції та громадських активістів, і залучення до виконання таких робіт підлітків та матерів, що годують, і, навіть, спроби ухилитися від оплати надурочних годин. І це вже не говорячи про таке порушення закону, що вже давно стало ледь не узвичаєним: їх проведення без згоди профспілкових комітетів. Все це знайшло своє відображення в постановчій частині документа. Показовим є те, що новою ухвалою встановлювався причинно-наслідковий зв'язок з обумовлюючими чинниками. Так, пунктом 3 документа пропонувалося покращити внутрішньозаводське планування, вказувалося на необхідність узгодження діяльності основних, допоміжних цехів та цехів, що їх обслуговують, вимагалось також посилення боротьби з прогулами, простоями та іншими втратами робочого часу [11, с. 632-633].

Таким чином, на завершальному етапі *«відлиги»*, коли протиборотство ідеолого-політичних та економічних чинників сягнуло свого апогею, професійні спілки фактично визнали їх реальне існування. Інша річ, що вони були замасковані фарисейською термінологією про подальшу необхідність посилення контролю, з'ясуванням причин зростання понадпланових годин роботи, нарощуванням зусиль на боротьбу з їх приховуванням тощо. І все ж, це була лише невелика частина справи, бо усунути цю суперечність можна було лише за умови скасування державної форми власності на засоби виробництва та супроводжуючих її атрибутів. Тобто, виникало питання системних змін, здійснити які не було щонайменшої можливості.

Завершуючи розгляд окресленого кола питань, зробимо декілька прикінцевих **висновків**, що узагальнюють політичний бік проблеми. По-перше, в ході її вивчення знайшло своє підтвердження припущення стосовно доцільності трактування надурочних робіт як наслідку негараздів, пов'язаних з державною формою власності на засоби виробництва. Оскільки остання виступала засобом формування економічної основи СРСР, а значить носила політичний характер, свої політичні властивості вона передавала похідному від неї інструменту, якими, власне, й були надурочні роботи. По-друге, їх політичний бік досить яскраво виявився в дуалістичній формі реалізації. Будучи негативним за своєю природою явищем, надурочні роботи, разом із тим, були важливим засобом виконання державних планів, який однак не міг мати майбутнього в контексті політичних рішень, пов'язаних з будівництвом матеріально-технічної бази комунізму. По-третє, за цих обставин діяльність професійних спілок, як складової політичної системи, була спрямована на приховування названої вище суперечності. Відтак, вся боротьба громадської організації носила специфічне латентне навантаження, що ґрунтувалося на глибоких фарисейських засадах: боротися так, щоб ніколи не побороти.

Джерела та література:

1. Гинцбург, Л. Я. (1966). *Регулирование рабочего времени в СССР*. Москва: Наука.
2. Горбачев, М. С. (1955). *Жизнь и реформы*: в 2 кн. Кн.1. Москва: Новости.
3. Докашенко, В. М. (2013). Метаморфози організаційної будови радянських профспілок (середина 50-х – середина 60-х рр.). В кн. *Грані історії*: зб. наук. праць Горлівського ін-ту іноземних мов (Виш. 6, с. 47-57). Горлівка.
4. Докашенко, В. М. (2016). Профспілки й встановлення семигодинного робочого дня (середина 50-х – середина 60-х рр. XX століття). *Along Cliv's ways... Topical problems of modern historical science*, 1, 71-95.
5. Див., наприклад: Лісогорова, К. М. (2013). Регулювання цивільно-правових відносин в УРСР в 1950-х – на початку 60-х років. *Форум права*: наук. журн.: електронне наук. фахове видання. Харків. нац. ун-т внутрішніх справ, 1, 613-617. Взято з http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2013_1_103; Боковня, В. М. (2013). Зміни в законодавчій базі УРСР в 1953-1964 рр. *Науковий вісник Херсон. держ. ун-ту. Серія юридичні науки*, 3, 2, 10–14; Терела, Г. В. (2014). Сутнісна характеристика громадського контролю за додержанням законодавства про працю. *Там само*, 3, 1, 82-87.
6. *Кодекс законів про працю Української РСР*. (1966). Офіційний текст із змінами на 15 червня 1965 р. та з додатками систематизованих матеріалів. Київ: Політвидав України.
7. *Конвенція про регулювання робочого часу в діючих умовах часу в торгівлі та установах N 30*. Ухвалена Генеральною конференцією МОП 10 червні 1930 р. Взято з https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_152 (дата звернення 30.03.20).
8. Маркс, Карл. (1867). *Капитал. Критика политической экономии. Процесс производства капитала* (Т. 1, кн. 1). Москва: Политиздат.
9. *О комиссиях фабричных, заводских, местных (цеховых) комитетов профсоюзов*. (1957). Постановление Президиума ВЦСПС от 10 ноября 1957 года. *Бюллетень Всесоюзного центрального совета профессиональных союзов*. (Далі: Бюллетень ВЦСПС), 21, 1-3.
10. *О мерах по дальнейшему улучшению охраны труда на предприятиях и стройках*. Постановление Совета Министров СССР ВЦСПС от 23 января 1962 г. №73. Взято с www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data03/tex15831.htm (дата звернення 1.04.20)
11. *О мерах по наведению порядка в применении сверхурочных работ на предприятиях и стройках*. (1963). Постановление Президиума ВЦСПС 26 ноября 1962 года. В кн. *Справочник партийного работника* (Вып. 4, с. 631-633). Москва: Госполитиздат.
12. *О передаче технической инспекции центральных комитетов профсоюзов и страховых врачей профсоюзных организаций в ведение советов профсоюзов*. (1957). Постановление ВЦСПС от 17 августа 1957 г. *Бюллетень ВЦСПС*, 16, 5.
13. *О порядке слияния Народного комиссариата труда Союза ССР с Всесоюзным центральным советом профессиональных союзов*. Совет народных комиссаров СССР Постановление от 10 сентября 1933 г. №1952. Взято с <http://istmat.info/node/37340> (дата звернення 2.04.20).
14. *О работе профессиональных союзов СССР*. Постановление Пленум ЦК КПСС. 16-17 декабря 1957 г. В кн. *Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов*,

- конференцій і пленумов ЦК (1898-1986) (Т. 9. 1956-1960, с. 215-228). (Дальше: КПСС в резолюціях...). Москва: Политиздат.
15. О фактах нарушения положения о правах ФЗМК. (1961). Постановление Президиума ВЦСПС 28 февраля 1960 года. В кн. *Справочник партийного работника* (Вып. 2, с. 643-647). Москва: Госполитиздат.
  16. Доклад Первого секретаря ЦК КПСС тов. Н. С. Хрущева. (1956). В кн. *XX съезд Коммунистической партии Советского Союза. 14-25 февраля 1956 года: стенографический отчет* (Т. 1, с. 9-120). (Далі: КПСС в резолюціях...). Москва: Госполитиздат.
  17. Положение о комиссии охраны труда фабричного, заводского, местного (цехового) комитета. (1955). Утверждено Президиумом ВЦСПС 8 февраля 1951 г. *Сборник положений о комиссиях ФЗМК*. Москва: Профиздат.
  18. Положение о республиканском, краевом и областном совете профсоюзов. (1957). *Бюллетень ВЦСПС*, 16, 1-4.
  19. Потери рабочего времени текучесть рабочих в промышленности. (1987). В кн. *Народное хозяйство СССР за 70 лет: юбилейный статистический ежегодник* (с. 140). Москва: Финансы и кредит.
  20. Про стан техніки безпеки і виробничої санітарії в колгоспах республіки. Доповідна записка Першому секретареві ЦК Компартії України М.В. Підгорному від голови Укрпрофради К. Москальця. *Центральний державний архів вищих органів влади і управління України* (Далі: ЦДАВО України), ф. 2605, оп. 8, спр. 2988. арк. 1-7.
  21. Программа Коммунистической партии Советского Союза. XXII съезд Коммунистической партии Советского Союза. 17-31 октября 1961 г. (1986). В кн. *КПСС в резолюциях...* (Т. 10. 1961-1965, с. 81-185). Москва: Политиздат.
  22. Семибратов, В. (1961). Правильная оценка резервов производительности труда на основе выявления внутрисменных потерь рабочего времени. *Экономика строительства: ежемес. журн.*, 8, 44-47.
  23. Справка о нарушении рабочей недели на шахтах треста «Горловскуголь». *ЦДАВО України*, ф. 2605, оп. 8, спр. 2985, арк. 33-37.
  24. Справка о нарушениях трудового законодательства на предприятиях Луганского Совнархоза. *ЦДАВО України*, ф. 2605, оп. 8 спр. 2983.
  25. Справка о режиме работы шахт треста «Чистяковантрацит» в 1960-1961 гг. *ЦДАВО України*, ф. 2605, оп. 8, спр. 2985, арк. 37-39.
  26. *Статут професійних спілок СРСР*. (1959). Затверджений XII з'їздом профспілок СРСР 27 березня 1959 р. Київ: Політвидав України.
  27. Ларионов, И. А. (Ред.). (2019). *Экономическая теория: учеб. для бакалавров*. 3-е изд. Москва: ИТК «Дашков и К⁰».

References

1. Hynsburh, L. Ia. (1966). *Rehulyrovanye rabocheho vremeny v SSSR [Regulation of working time in the USSR]*. Moskva: Nauka [in Russian].
2. Gorbachev, M. S. (1995). *Zhizn i reformy [Life and Reform]* (Book 1). Moskva: Novosti [in Russian].
3. Dokashenko, V. M. (2013). Metamorfozy orhanizatsiinoi budovy radianskykh profspilok (seredyna 50-kh – seredyna 60-kh rr.) [Metamorphoses of the organizational structure of Soviet trade unions (mid-1950s - mid-1960s)]. In *Hrani istorii [Faces of history]: zb. naukovykh prats Horlivskoho instytutu inozemnykh mov* (Is. 6, pp. 47-57). Horlivka: Vyd-vo NIIM [in Ukrainian].
4. Dokashenko, V. M. (2016). Profspilky y vstanovlennia semyhodynnoho robochoho dnia (seredyna 50-kh – seredyna 60-kh rr. XX stolittia [Prof. instalation of a seven-day working day (mid-50s - mid-60s)]. *Along Clis ways... Topical problems of modern historical science*, 1, 71-95 [in Ukrainian].
5. Dyv., napryklad: Lisohorova, K. M. (2013). Rehuliuvannia tsyvilno-pravovykh vidnosyn v URSR v 1950-kh – na pochatku 60-kh rokiv [Regulation of civil law relations in the USSR in the 1950s - early 60's]. *Forum prava [Law Forum]: naukovyi zhurnal: elektronne naukove fakhove vydannia*. Kharkivskiy natsionalnyi universytet vnurishnikh sprav, 1, 613-617. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2013_1_103; Bokovnia, V. M. (2013). Zminy v zakonodavchii bazi URSR v 1953-1964 rr. [Changes in the legislative framework of the USSR in 1953-1964.] *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnogo universytetu. Seriya yurydychni nauky [Scientific Bulletin of Kherson. state un-tu. Legal science series]*, 3, 2, 10-14; Terela, H. V. (2014). Sutnisna kharakterystyka hromadskoho kontroliu za doderzhanniam zakonodavstva pro pratsiu [Essential characteristics of public control over compliance with labor legislation]. *Tam samo*, 3, 1, 82-87 [in Ukrainian].

6. *Kodeks zakoniv pro pratsiu Ukrainskoi RSR [Code of Labor Laws of the Ukrainian SSR.].* (1966). Ofitsiynyi tekst iz zminamy na 15 chervnia 1965 r. ta z dodatkamy systematyzovanykh materialiv. Kyiv: Polityvydav Ukrainy [in Ukrainian].
7. *Konventsiiia pro rehuliuivannia robochoho shcho v diiuchykh umovakh chasu v torhivli ta ustanovakh N 30 [Convention on the Regulation of Workers in the Current Conditions of Time in Trade and Institutions No. 30.].* Ukhvalena Heneralnoiu konferentsiieiu MOP 10 chervni 1930 r. Retrieved from [https:// zakon. rada. gov. ua /laws/show/993_152](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_152) [in Ukrainian].
8. Marks, Karl. (1978). *Kapital. Kritika politicheskoi ekonomii. (Per. I.I. Skvortzova-Stepanova). Protsess proizvodstva kapitala [Capital. Criticism of political economy. Capital production process]* (Vol. 1, book 1). Moskva: Politizdat [in Russian].
9. O komissiyakh fabrichnykh, zavodskikh, mestnykh (czekhovykh) komitetov profsoyuzov [About the commissions of factory, factory, local (workshop) trade union committees]. (1957). Postanovlenie Prezidiuma VCzSPS ot 10 noyabrya 1957 goda. *Byulleten VCzSPS [Bulletin of the All-Union Central Council of Trade Unions]*, 21, 1-3 [in Russian].
10. *O merakh po dalnejshemu uluchsheniyu okhrany truda na predpriyatiyakh i strojkakh [On measures to restore order in the application of overtime at enterprises and construction sites]: postanovlenie Soveta Ministrov SSSR VCzSPS ot 23 yanvarya 1962 g., 73.* Retrieved from [www. economics. kiev. ua /download/ ZakonySSSR /data03/ tex 15831. Htm](http://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data03/tex15831.htm) [in Russian].
11. O merakh po navedeniyu poryadka v primenenii sverkhurochny`kh rabot na predpriyatiyakh i strojkakh [On measures to restore order in the application of overtime at enterprises and construction sites] (1963): postanovlenie Prezidiuma VCzSPS 26 noyabrya 1962 goda. In *Spravochnik partijnogo rabotnika [Party Worker Handbook]* (Is. , pp. 631-633). Moskva: Gospolitizdat [in Russian].
12. O peredache tekhnicheskoi inspekcii tsentral`ny`kh komitetov profsoyuzov i strakhovy`kh vrachej profsoyuzny`kh organizacij v vedenie sovetov profsoyuzov [On the transfer of the technical inspection of the central committees of trade unions and insurance doctors of trade union organizations to the councils of trade unions] (1957): postanovlenie VCzSPS ot 17 avgusta 1957 g. *Byulleten` Vsesoyuznogo tsentral`nogo soveta professional`ny`kh soyuzov [AUCCT Bulletin]*, (Dali` : byuleten` VCzSPS), 16, 5 [in Russian].
13. *O poryadke sliyaniya Narodnogo komissariata truda Soyuza SSR s Vsesoyuznym tsentralnym soveto professionalnykh soyuzov [On the procedure for merging the People's Commissariat of Labor of the USSR with the All-Union Central Council of Trade Unions.].* Sovet narodny`kh komissarov SSSR. Postanovlenie ot 10 sentyabrya 1933 g. 1952. Retrieved from <http://istmat.info/node/37340> [in Russian].
14. O rabote professionalnykh soyuzov SSSR [On the work of trade unions of the USSR]. (1986). Postanovlenie Plenum CzK KPSS. 16-17 dekabrya 1957 g. *Kommunisticheskaya partiya Sovetskogo Soyuz v rezolyucziyakh i resheniyakh s`ezdov, konferencij i plenumov CzK (1898-1986) [The Communist Party of the Soviet Union in resolutions and decisions of congresses, conferences and plenums of the Central Committee (1898-1986)]* (Vol. 9. 1956-1960, pp. 215-228). (Dali: KPSS v rezolyutsiyah...). Moskva: Politizdat [in Russian].
15. O faktakh narusheniya polozheniya o pravakh FZMK [About the facts of violation of the provisions on the rights of the Federal Law Enforcement Commission]. (1961). Postanovlenie Prezidiuma VCzSPS 28 fevralya 1960 goda. In *Spravochnik partijnogo rabotnika [Party Worker Handbook]* (Is. 2, pp. 643-647). Moskva: Gospolitizdat [in Russian].
16. Otchetnyj doklad Czentralnogo Komiteta Kommunisticheskoi partii Sovetskogo Soyuz KhKh sezdu partii Doklad Pervogo sekretarya CzK KPSS tov. N.S. Khrushheva [Report of the First Secretary of the CPSU Central Committee Comrade N. S. Khrushchev]. *XX sezid Kommunisticheskoi partii Sovetskogo Soyuz [Twentieth Congress of the Communist Party of the Soviet Union]*. 14–25 fevralya 1956 goda. Stenograficheskij otchet (Vol. 1, pp. 9-120). Moskva: Gospolitizdat [in Russian].
17. Polozhenie o komissii okhrany truda fabrichnogo, zavodskogo, mestnogo (czekhovogo) komiteta [Regulation on the labor protection commission of the factory, factory, local (workshop) committee]. Utverzhdeno Prezidiumom VCzSPS 8 fevralya 1951 g. (1955). *Sbornik polozhenij o komissiyakh FZMK [Collection of provisions on commissions]*. Moskva: Profizdat [in Russian].
18. Polozhenie o respublikanskom, kraevom i oblastnom sovete profsoyuzov [Regulations on the republican, regional and regional council of trade unions]. (1957). *Byulleten VCzSPS [AUCCT Bulletin]*, 16, 1-4 [in Russian].
19. Poteri rabocheho vremeni tekuchest rabochikh v promyshlennosti [Loss of working time workers turnover in industry]. (1987). In *Narodnoe khozyajstvo SSSR za 70 let [The national economy of the USSR for 70 years]: yubilejniy statisticheskiy ezhegodnik* (p. 140). Moskva: Finansy i kredit [in Russian].
20. Pro stan tekhniki bezpeky i vyrobnochoi sanitarii v kolhospakh respubliky [On the state of safety and industrial sanitation in the collective farms of the republic]. Dopovidna zapyska Pershomu sekretarevi TsK Kompartii Ukrainy M.V. Pidhornomu vid holovy Ukrprofrady K. Moskaltsia. *TsDAVO Ukrainy [Central State Archive of the highest authorities and administration of Ukraine]*, f. 2605, in. 8, file 2988, pp. 1-7 [in Ukrainian].

21. Programma Kommunisticheskoy partii Sovetskogo Soyuza. XX sezd Kommunisticheskoy partii Sovetskogo Soyuza. 17-31 oktyabrya 1961 g. [The program of the Communist Party of the Soviet Union. XXII Congress of the Communist Party of the Soviet Union. October 17-31, 1961]. In *KPSS v rezolyutsiyah... [CPSU in resolutions ...]* (Vol. 10, pp. 81-85). Moskva: Profizdat [in Russian].
22. Semibratov, V. (1961). Pravilnaya ocenka rezervov proizvoditelnosti truda na osnove vyyavleniya vnutrismennykh poter rabocheho vremeni [Correct assessment of labor productivity reserves based on the identification of intra-shift losses of working time]. *Ekonomika stroitelstva [Construction Economics]: ezhemesyachnyj zhurnal*, 8, 44-47 [in Russian].
23. Spravka o narushenii rabochej nedeli na shakhtakh tresta "Gorlovskugo" [Certificate of violation of the working week at the mines of the trust "Gorlovskugol"]. *CzDAVO Ukrayini [TSDAVO Ukraine]*, f. 2605, in. 8, file 2985, pp. 33-37 [in Russian].
24. Spravka o narusheniyakh trudovogo zakonodatel'stva na predpriyatiyakh Luganskogo Sovnarkhoza [Certificate of violations of labor law at the enterprises of the Lugansk Economic Council]. *CzDAVO Ukrayini [TSDAVO Ukraine]*, f. 2605, in. 8, file 2983 [in Russian].
25. Spravka o rezhime raboty` shakht tresta "Chistyakovantraczit" v 1960–1961 gg. [Information on the operating hours of the mines of the Chistyakovanthracite trust in 1960-1961]. *CzDAVO Ukrayini [TSDAVO Ukraine]*, f. 2605, in. 8, file 2985, pp. 37-39.
26. *Statut profesiynykh spilok SRSR [Charter of trade unions of the USSR]*. (1959). Zatverdzhenyi KhII zizdom profspilok SRSR 27 bereznia 1959 r. Kyiv: Politvydav Ukrainy [in Ukrainian].
27. Larionov, I. A. (Ed.). (2019). *Ekonomicheskaya teoriya [Economic theory]: uchebnik dlya bakalavrov*. Moskva: Izdatel'sko-torgovaya korporatsiya "Dashkov i K0" [in Russian].

Viktor Dokashenko

TRADE UNIONS AND OVERTIME WORK IN THE POLITICAL CONTENT OF KHRUSCHEV'S THAW

The article concentrates on the political aspects of the largest public organization's activity in the field of its control over enterprise administrations' permits for overtime work. The latter is viewed as a logical consequence of organizational problems associated with the domination of the state ownership to the production means and its obligatory attributes such as a planned economy and administrative-command system of management. The article points out that the costs associated with the inefficient use of working hours gained a considerable political weight, since during the Thaw period they became a political tool for the entrenchment of the new political power built on the antithesis of classical Stalinism. Based on the statistics and the researchers' conclusions of the time, the author inferred that the loss of working time due to general and intra-shift downtime accounted for more than 15% of working time, which led to overusing of overtime work. The researcher does not completely exclude that the losses could amount to 20% or even more of the total working time.

In this regard, it is suggested that the causes of overtime work under the conditions of dominant state ownership were carried out in two opposite directions. The first one came out as a stern need to fulfill the state plan, which led to a constant increase of its importance. The second one which was originally intended to prevent this process, in reality only imitated opposition. This condition, according to the researcher, arose because the inseparable political component for the state was the basis of both tendencies. The article states that at the final stage of the Thaw, the power in the person of the trade unions came not only to awareness, but also to recognition of the peculiarities of these currents, which, accordingly, required the elimination of the political component. However, its elimination from the production process was beyond the real capabilities of the authorities, and it preserved the situation and led to the further expansion of overtime work.

Key words: *the Thaw, state ownership, overtime work, labor protection, working hours, labor legislation.*